

УДК 80(111+161.2)+81'322.6

Є. Ю. Савченко

ПРОСОДИЧНІ ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ ТЕМА-РЕМАТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ВИСЛОВЛЮВАННЯ В АНГЛОМОВНОМУ ТА УКРАЇНОМОВНОМУ ТЕЛЕВІЗІЙНОМУ ДИСКУРСІ

Аналіз релевантних ознак просодії теми і реми та систематизація механізмів їх взаємодії із засобами актуалізації інших лінгвістичних чинників мовлення (синтаксичною побудовою, лексичним наповненням речення, комунікативним типом, фазовою структурою складників тексту, характером його фокалізації, емоційно-модальною спрямованістю) дають можливість створення прототипової та трансформаційної моделей формування тема-рематичної структури висловлювань у зіставляваних мовах.

Встановлено загальні закономірності і специфічні особливості просодичного оформлення тема-рематичної структури висловлювань й здійснено інтерпретацію одержаних результатів з огляду на історично сформовану структуру англійської та української мов у телевізійному дискурсі.

Ключові слова: *просодичні засоби, тема-рематичне членування, взаємодія просодичних функцій, механізми взаємокомпенсації, прототипова модель, трансформаційна модель.*

Анализ релевантных признаков просодии темы и ремы и систематизация механизмов их взаимодействия со средствами актуализации других лингвистических факторов речи (синтаксическим построением, лексическим наполнением предложения, коммуникативным типом, фазовой структурой составляющих текста, характером его фокализации, эмоционально-модальной направленностью) дают возможность создания прототипной и трансформационной моделей формирования тема-рематической структуры высказываний в сопоставляемых языках.

Установлены общие закономерности и специфические особенности просодического оформления тема-рематической структуры высказываний и осуществлена интерпретация полученных результатов с учетом исторически сложившихся структур английского и украинского языков в телевизионном дискурсе.

Ключевые слова: просодические средства, тема-рематическое членение, взаимодействие просодических функций, механизмы взаимокompенсации, прототипная модель, трансформационная модель.

Analysis of relevant prosodic characteristics and the systematization of their interaction mechanisms with the other linguistic means (syntactic structure, vocabulary, communicative type of an utterance, phase structure of text constituents, focalisation character, attitudinal meaning) made it possible to create both: prototype and transformation models of utterance's theme and rheme structure.

Common features and specific characteristics of utterance's theme and rheme structure in the two languages are found out. The historically approved structure of English and Ukrainian is taken into consideration while interpreting the results.

Key words: prosodic means, theme and rheme structure, prosodic functions interaction, mechanisms of mutual compensation, prototype model, transformation model.

Тема-рематичне членування висловлювання виконує комунікативну функцію — основну функцію мови. Залежно від екстралінгвальних умов комунікації, переслідуваної респондентом мети актуалізації мовленнєвого відрізка, за рахунок перебудови тема-рематичної структури одне і те ж речення може набувати різний зміст.

Метою дослідження є вивчення основних принципів функціонування просодичних засобів актуалізації тема-рематичної структури висловлювань в англомовному та україномовному телевізійному дискурсі.

Об'єктом дослідження є англомовне та україномовне усне мовлення.

Предмет дослідження — просодичні засоби актуалізації тема-рематичного членування висловлювання в усному мовленні.

Матеріалом дослідження слугували відрізки популярних телевізійних програм «Top Gear», «Перший тест» та «Бережись автомобіля» англійською та українською мовами; загальний час звучання досліджуваного матеріалу становить 301 хвилину 6 секунд, обсяг експериментального матеріалу — більше 3000 висловлювань.

Теорія актуального членування речення залишається однією з провідних під час дослідження проблем лінійної організації висловлювання в різних мовах, просодики речення та його змісту, що свідчить про її значну пояснювальну силу.

У тема-рематичному структуруванні висловлювання тією чи іншою мірою беруть участь практично всі лінгвістичні засоби: лексичні, граматичні, просодія. Як показують результати аналізу сучасної наукової літератури, граматичні, лексичні та фонетичні засоби маркування реми дозволяють комунікантам безпомилково визначати, яка саме інформація у висловлюванні є новою і, отже, особливо комунікативно важливою.

Найважливішим синтаксичним засобом актуального членування є порядок слів у реченні. Фактори, що зумовлюють вибір послідовності елементів у реченні, різноманітні; зокрема, використання інверсії в конкретних висловлюваннях зумовлюється бажанням мовця: 1) адекватно передати «перебіг думки» від старого до нового, або 2) відразу ж висловити основну, головну думку і лише потім співвіднести її з раніше відомою інформацією.

Проведений огляд літератури з інверсії переконливо свідчить про існуючі в лінгвістиці протиріччя у вирішенні більшості питань про порядок слів у реченні.

Роль інтонації в оформленні тема-рематичної структури висловлювання є однією з найменш вивчених проблем у сучасному мовознавстві. Лінгвісти вважають, що смислорозрізнявальні властивості інтонації, зумовлені притаманною їй комунікативною функцією, дозволяють їй виступати в ролі одного з головних засобів передачі тема-рематичної структури висловлювання. Разом із тим не визначено в повному обсязі, за рахунок яких засобів інтонації досягається маркованість реми, що дозволяє реципієнту під час сприйняття повідомлення безпомилково ідентифікувати комунікативно важливу інформацію.

Проте можна цілком виразно констатувати, що в стилістично нейтральних висловлюваннях, в яких актуальне членування речення збігається із синтаксичним, основну смислорозрізнявальну роль у плані актуального членування відіграє порядок слів. У стилістично нейтральних висловлюваннях, в яких актуальне членування речення суперечить його синтаксичній будові, смислорозрізнявальними засобами є однаково порядок слів та інтонація. А в експресивному і стилістично маркованому мовленні інтонація є семантично найбільш вагомою серед засобів диференціації тематичного та рематичного компонентів висловлювання.

Експериментально-фонетичне дослідження проводилося відповідно до розроблених у вітчизняній лінгвістиці методів і складалося з трьох етапів: відбір матеріалу методом суцільної вибірки з використанням розроблених у корпусній лінгвістиці принципів формування експериментального корпусу; проведення інвентарно-таксономічного аналізу експериментального матеріалу, який включає в себе використання методів суб'єктивної оцінки якісних характеристик актуалізації об'єкта дослідження (слуховий та аудиторський аналіз), та інструментального аналізу, який дозволяє визначити фізичні показники релевантних просодичних характеристик мовлення, що зумовило об'єктивність отриманих висновків.

Чітке та ретельне планування етапів проведення експериментального дослідження дозволило вже на стадії проведення слухового та аудиторського аналізу одержати надійні висновки щодо участі різнопланових лінгвістичних параметрів в актуалізації тема-рематичної структури в англійському та українському мовленні телевізійного дискурсу. Інструментальна обробка експериментального матеріалу надала можливість встановити об'єктивну картину, яка характеризує роль таких основних компонентів інтонації, як ЧОТ, тривалість та інтенсивність у просодичному оформленні тема-рематичної структури висловлювань в англійському та українському мовленні. Слід зазначити, що дані аудиторського аналізу були повністю підтверджені результатами фізичних вимірів.

Аналіз результатів дослідження засобів формування тема-рематичної структури висловлювання у телевізійному дискурсі переконливо показав, що:

1) В актуальному структуруванні висловлювання так чи інакше беруть участь практично усі лінгвістичні засоби: лексичні, граматичні, просодичні.

а). У стилістично нейтральних висловлюваннях, в яких актуальне членування речення співпадає з синтаксичним, основну смислорозрізнявальну роль в плані актуального членування грає порядок слів у реченні.

б). У стилістично нейтральних висловлюваннях, в яких актуальне членування речення не збігається з синтаксичним, смислорозрізнявальними засобами є в рівній мірі порядок слів та інтонація.

в). А в експресивному і стилістично маркованому мовленні інтонація є семантично найбільш вагомою серед засобів диференціації тематичного та рематичного компонентів висловлювання.

2) Стосовно дистинктивності акустичних характеристик актуалізації тема-рематичної структури висловлювань у телевізійному дискурсі можна зробити такі висновки:

щодо мелодійного параметра просодії

а) напрямок руху основного тону може слугувати ознакою диференціації теми і реми;

б) показники ЧОТ в темі значно нижче, ніж у ремі тільки тоді, коли тема локалізується в ініціальній частині речення. Ці показники теми в англійській мові перевищують значення мелодійного рівня теми українською мовою;

в) частотний діапазон не є дистинктивною рисою розрізнення теми та реми висловлювання;

г) локалізація частотного максимуму є дистинктивною ознакою, що відрізняє тему від реми в висловлюванні;

д) швидкість зміни ЧОТ в ядерній частині висловлювання має дистинктивну природу. При цьому крутизна ядерного тону в ремі в англійській мові в 3,6 рази, а в українській в 2,9 рази більші, ніж у темі;

е) акцентна побудова фрази не є релевантною відносно диференціації частотних характеристик теми і реми;

щодо динамічного параметра просодії

а) однією з важливих ознак, які диференціюють тему і рему, є більш низький рівень інтенсивності в темі;

щодо темпорального параметра просодії

а) одною з суттєвих ознак, що диференціюють тему і рему, є прискорений темп в темі;

б) темпоральний компонент реалізує важливу синтаксичну функцію в інтонаційному оформленні мовлення, але при цьому він не виконує функції розрізнявальної ознаки теми і реми;

в) кількість і тривалість пауз є релевантною характеристикою під час диференціації теми і реми. У ремі кількість пауз та їх тривалість значно перевищують ці показники в темі.

Як показали результати експериментального дослідження, не існує універсальних просодичних корелятивів, що забезпечують однозначне протиставлення тематичного і рематичного компонентів висловлю-

вання: безлічі варіантів комунікативної організації мовленнєвого акту для актуалізації однієї і тієї ж інформації можуть відповідати різні засоби формування інтонаційної структури. Тому лінгвістична інтерпретація отриманих результатів експериментального дослідження просодичних характеристик тема-рематичної структури висловлювання проводилася в три етапи: 1) аналіз умов, за яких реалізується прототипова модель формування просодичної структури тема-рематичного членування речення, 2) аналіз впливу кожного з факторів, що призводять до трансформації просодичної структури, і 3) оцінка характеру ускладнення просодичної структури актуального членування висловлювання під час одночасного впливу декількох факторів.

В переважній більшості розповідних висловлювань у тексті інформативного характеру телевізійного дискурсу, позбавленому емоційних забарвлень, що зберігають природну, типову тема-рематичну будову, здатних передати «перебіг думки» від старого (відомого) до нового (невідомого), тема оформлюється висхідним тоном, а рема низхідним. Така фонетична структура може вважатися прототиповою моделлю актуального членування, яка сприймається як еталон просодичної тема-рематичної взаємодії.

Можна стверджувати, що для прототипової просодичної моделі єдиною релевантною характеристикою, що диференціює тему і рему, є напрям руху головного тону на їх ядерних складах. При цьому прототиповим засобом маркування теми може вважатися акцент, під час якого на наголошеному складі спостерігається під'йом (в англійській мові використовується також низхідно-висхідний тон), а на післянаголошених (якщо вони є) — падіння; інтонаційним показником реми служить слабконизхідний низький тон.

Як особливий випадок просодичного оформлення тематичного компонента комунікативної структури висловлювання можна назвати атонічну тему, що передає відому і малозначну інформацію. У плані вираження така тема вимовляється рівним тоном, у прискореному темпі і не виділяється паузами. При цьому тема розташовується не на початку висловлювання, а в післянаголошеній атонічній комунікативній ніші, займаючи позицію в середині або в кінці речення після акцентованого рематичного компоненту.

У синтаксично складних ремах, які не приводяться до єдиної синтаксичної складової, виділяються дві і більше синтаксичні складові,

кожна з яких акцентується. Такий стан виникає в різних ситуаціях: при наявності в ремі однорідних актантів, у разі диз'юнкції рематичних актантів, коли предикат реми є багатомісним, якщо одна частина реми відокремлена від іншої тематичним компонентом висловлювання.

У висловлюваннях ненаративного типу (різноманітних типах запитань, спонукань, повідомлень), а також при наявності у складі архісеми оповідної фрази таких компонентів, як модальна оцінка інформації мовцем, логічне або емпатичне виділення елемента висловлювання (його фокалізація), фазова незавершеність тощо відбувається трансформація прототипової інтонаційної моделі, яка виражається у зміні тональних характеристик, а також інших просодичних ознак, таких як інтенсивність, тембральне забарвлення, темп і паузація. При цьому трансформація відбувається за рахунок лише тих інтонаційних характеристик, які зумовлені вищеназваними компонентами змісту, які реалізуються на рематичній складовій.

У діалогічному мовленні телевізійного дискурсу просодичне оформлення фрази і, зокрема, її тематичного і рематичного компонентів зумовлені, насамперед, комунікативною спрямованістю висловлювання (різноманітні типи питань, спонукань). Серед питальних фраз висхідним тоном рематичного компонента маркується лише загальне питання, повтор — питання і уточнююче питання, яке «цитує» опущений елемент попереднього запиту.

Імовірність використання висхідного тону при огласовці рематичного компонента спонукання тим вище, чим нижче статус респондента щодо реципієнта. Передусім це відноситься до спонукальних реплік апеляційної групи. Рема у спонуканнях рекомендаційної групи (пропозиції та поради) маркується висхідним тоном у тому разі, якщо той, хто дає раду, не впевнений в успішності реалізації своєї рекомендації. Побажання маркуються як висхідним, так і низхідним тоном залежно від модально-емоційного ставлення мовця до висловлюваного.

Серед причин, що обумовлюють трансформацію прототипової тональної моделі просодичної структури тема-рематичного членування висловлювання на протилежну, важливу роль відіграє фактор підтримки зв'язності тексту. Базові тональні рухи (висхідний і низхідний), які маркують фазову структуру зв'язного тексту, як правило, ін-

терпретуються наступним чином: висхідний тон показує незавершеність висловлювання, а низхідний тон вказує на його завершеність. Незавершеність характеризується як «очікування продовження» і її можна вважати «архисемою» висхідного тону: у питанні це очікування відповіді, в розповідному висловлюванні — це очікування продовження думки мовця, у проханнях висловлює очікування реакції слухача. Грунтуючись на тих відносинах, які існують між темою і ремою, тематичний компонент висловлювання містить в собі очікування інформації, яку несе рема, тобто також має вигляд незавершеності, яка маркується висхідним тоном на акцентоносії теми.

Ще одним розповсюдженим фактором трансформації прототипової просодичної моделі у телевізійному дискурсі є фокусування уваги слухача на важливих аспектах повідомлення, передача змістових зв'язків між окремими аспектами повідомлення. Фокалізація пов'язана з двома сферами прояву даної функції: за її рахунок реалізується логічний (контрастне зіставлення слів), або емпатичний наголос.

Просодична структура тематичної і рематичної складових висловлювання при наявності в ньому емпازی або контрасту із позиції устрою плану змісту телевізійного дискурсу здійснюється не автономно, а з урахуванням комунікативних значень, що утворюють мовленнєві акти повідомлення, спонукання, запитання тощо, модальної спрямованості та фактора фазової незавершеності. З точки зору плану вираження, під час фокалізації відбуваються специфічне ускладнення просодичної структури:

- модифікація тонального контуру, яка полягає в появі додаткового елемента, що передує базовому. Цей елемент може приєднуватися як до висхідного тону (у простій темі, фазовій незавершеності або загальному запитанні), так і до низхідного (у простій ремі) і створює попереднє відхилення напряму руху тону в зворотний (від базового напрямку) бік;

- значне подовження голосного та ініціальних приголосних наголошеного складу, за рахунок чого тривалість вимови емпатичного наголошеного складу перевищує тривалість неемпатичного в середньому в півтора рази;

- збільшення інтенсивності наголошеного складу під час попереднього затримання початку наростання інтенсивності до половини голосного наголошеного складу акцентоносія емпازی.

Аналіз механізмів впливу засобів актуалізації модальних значень та ступеня інтенсивності їхньої реалізації на трансформацію просодичної моделі тема-рематичної структури мовлення у телевізійному дискурсі показав, що характерним для всіх складових полів досліджуваних у роботі модальних значень є широке використання різноманітних компонентів мелодійного, силового і темпорального рівнів. Особливо значна серед релевантних характеристик питома вага тембрального компонента інтонації. Одночасно для диференціації компонентів полів суб'єктивної модальності відносно рідко використовується основна характеристика тонального контуру (напрямок зміни основного тону) — просодичний параметр, який відіграє провідну роль в оформленні тема-рематичної структури висловлювання.

До суб'єктивно модальних значень, в просодичному оформленні яких бере участь напрям зміни тону, належать здивування, вагання, невпевненість і т. ін. У певному сенсі всі ці модальні значення семантично можуть бути співвіднесені зі значеннями незавершеності, питальності, поява яких у смисловій структурі рематичного компонента висловлювання приводить до заміни низхідного акценту на висхідний.

У результаті проведеного аналізу визначено ступінь універсальності й специфічності кожного з виявлених чинників, що зумовлюють інваріантність/варіативність просодичних характеристик тема-рематичної структури висловлювання для кожної із зіставляваних мов. Незважаючи на те, що в рамках однієї просодичної моделі в різних мовах можлива реалізація різних семантико-рольових структур, виявляється їх суттєва подібність під час інтонаційного формування тема-рематичної структури висловлювання; міжмовна невідповідність просодичних моделей актуального членування виявлена лише в 9 % випадків від усієї сукупності проаналізованого мовного матеріалу.

Стосовно конкретно-мовних особливостей у телевізійному дискурсі слід зазначити таке.

Мовна специфіка просодичних моделей актуального членування в основному зумовлена впливом двох факторів: особливостями наголосу в англійській мові, що широко використовує можливості вторинного словесного наголосу, і характерним для української мови вільним порядком слів у реченні, що забезпечує можливість переміщення реми в ініціальну позицію у фразі, що робить її особливо

емфатично виділеною, підкресленою спеціальними просодичними засобами. Це приводить до того, що в українській мові спостерігається більш широке, ніж в англійській мові, використання трансформованих (порівняно з прототиповою моделлю) просодичних структур актуального членування.

Специфічною рисою просодії англійської мови є переважне використання для маркування тематичного компонента реплік складного низхідно-висхідного тону з підйомом на післянаголошених складах, якщо вони є (замість характерного для української мови простого висхідного). В українській мові такий акцент відрізняється особливою семантикою, яка пов'язана із зіставленням, протиставленням об'єктів чи думок або вибором елементу з множини. Крім того, він уживається для маркування мовних дій апеляції до слухача, спонування до дії, заклик до уваги, запевнення, обґрунтування, вітання, прощання, заперечення або, навпаки, рішучого приєднання до точки зору співрозмовника. В англійській мові у низхідно-висхідного акценту такої семантики немає, і він застосовується навіть для позначення простої теми. Але слід зазначити, що сьогодні цілком виразно відчувається поступове поширення серед українських дикторів і коментаторів під впливом англійських засобів масової комунікації тенденції до заміни звичного висхідного тону на стилістично маркований низхідно-висхідний тон.

Ще однією відмінною особливістю англійської просодії є використання відсутнього в українській мові складного висхідно-низхідно-висхідного тону. Його функція — оформлення діалогічних реплік як мовленнєвих дій апеляції до слухача, що надає реченням ілюктивної сили спонування до дії, заклику до уваги, запевнення, обґрунтування, вітання, прощання, заперечення або, навпаки, рішучого приєднання до точки зору співрозмовника. В українській мові аналогічну функцію виконує низхідно-висхідний акцент.

Аналіз характеру ускладнення просодичної структури актуального членування під час одночасного впливу декількох факторів у телевізійному дискурсі дозволив встановити, що в українській та англійській мовах у ремі може реалізовуватися одна з двох стратегій просодичного маркування комплексу значень: синтетична — використання одного загального акцентоносія для просодичного маркування рематичного компонента і комунікативного, фазового, фокалізаційного і (або) модального ідентифікаторів мовного відрізка; аналітична —

використання в рематичному компоненті двох акцентоносіїв: одного — для маркування реми, другого — для просодичної кваліфікації незавершеності, контрастивності та ін. факторів. Коли відсутня відмінність між тональними маркерами зазначених значень, реалізується синтетична стратегія. При цьому в українській та англійській мовах така акцентуація може бути обумовлена композицією не двох, а трьох і більше значень, наприклад, реми, незавершеності і контрасту, причому контраст збільшує ступінь аналітизму під час відображення текстової незавершеності.

Коли є відмінність між тональними маркерами зазначених значень, залежно від лексико-граматичної структури висловлювання можливе застосування однієї з двох зазначених стратегій.

Особлива ситуація виникає, коли аналітична стратегія просодичного маркування не може бути реалізована для позначення композиції різних значень через «брак» акцентоносіїв, тобто в умовах, коли в рематичній частині речення є єдиний претендент на роль акцентоносія обох значень. У таких випадках для оголосу реми використовується складний (наприклад, низхідно-висхідний) тон, кожен із компонентів якого автономно виконує функцію акцентної актуалізації значень, що передаються.

Певної уваги потребує питання про взаємозалежність тональних контурів тематичного та рематичного компонентів висловлювання у телевізійному дискурсі. Аналіз результатів дослідження дає змогу констатувати, що напрямок тонального акценту реми має цілком визначену семантичну мотивацію. Що стосується тематичного компонента, то в ньому така мотивація може бути відсутньою. Стандартний принцип, якому підпорядковуються акценти тематичних груп, полягає в тому, що кінцевому низхідному тону передую висхідний, а висхідному — низхідний. Така адаптація тематичного акценту щодо рематичного дозволяє уникнути під час фонації зайвого переходу з одного тонального рівня на інший: під час низхідного тону реми необхідний (високий, середній або низький) частотний рівень природним чином досягається в результаті підйому його в темі і навпаки.

Перспектива подальших розвідок у цьому напрямі вбачається у зіставному вивченні співвідношення різнорівневих засобів формування тема-рематичної структури висловлювань залежно від жанрової приналежності дискурсу.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Королёва Т. М. Интонация модальности в звучащей речи / Татьяна Михайловна Королёва. — К.: Выща школа, 1989. — 148 с.
2. Кривнова О. Ф. Составляющая несущего тона в мелодической кривой фразы / О. Ф. Кривнова // Исследования по структурной и прикладной лингвистике. — 1976. — № 7. — С. 71–82.
3. Савченко Є. Ю. Просодичні засоби формування тема-рематичної структури висловлювання в англійському й українському мовленні: дис. ... канд. філол. наук:10.02.15 / Савченко Євгенія Юріївна; ПНПУ ім. Ушинського. — Одеса, 2013. — 219 с.
4. Янко Т. Е. Интонационные стратегии русской речи в сопоставительном аспекте / Татьяна Евгеньевна Янко. — М.: Языки славянской культуры, 2008. — 312 с.